

AGRAÏMENTS

Si miro enrera i penso com va començar aquesta tesi, m'he de remuntar a l'any 1994, més concretament quan el novembre d'aquell any vaig anar a Costa Rica buscant informació per a la meva tesi de llicenciatura. Aquí es pot dir que tot va començar. Ara farà ja set anys. El Salvador Anton i Girona en són la causa.

Durant aquests anys la meva vida ha sofert canvis importants que han marcat el calendari d'aquesta investigació. Hi ha hagut moments importants, tant des del punt de vista professional com a personals.

En primer lloc, vull agrair la confiança dipositada pel Dr. Josep Oliveras Samitier, Catedràtic d'Anàlisi Geogràfica Regional de la Unitat de Geografia de la Universitat Rovira i Virgili, per oferir-me l'oportunitat el febrer de 1995 d'incorporar-me com a professora associada substituïda a la Unitat de Geografia. Va ser aleshores quan va començar la meva carrera professional. Així com per dirigir-me en aquesta àrdua tasca de la investigació, primer en una tesi de llicenciatura i ara en aquesta tesi doctoral. Sé que no ha estat fàcil i que això ha suposat moltes hores de dedicació. Gràcies.

Aquests anys a la Universitat m'han ajudat a créixer com a persona i m'han donat una experiència docent i investigadora important per poder arribar a elaborar aquesta tesi doctoral. D'altra banda, he pogut treballar, col·laborar i compartir bons moments amb tots els meus companys de la Unitat de Geografia. Especialment voldria mencionar a la Dra. Yolanda Pérez i al professor Jordi Andreu amb els quals s'han compartit bons moments i dels qui he après molt. Destacar sobre tot aquests darrers anys en els que les nostres motivacions per Amèrica Llatina ens han dut a realitzar plegats activitats i a assistir a congressos, tant a l'Estat Espanyol com a Amèrica, que han enriquit els continguts d'aquesta tesi.

La Universitat també m'ha obert nous camins, com la possibilitat de treballar com a professora a l'Escola de Turisme Bettatur, que m'ha permès ampliar els meus coneixements, sobretot pel que fa al món del turisme. Aprofito per agrair la confiança i amistat de tots els professors de l'escola, així com la possibilitat de consultar el fons bibliogràfic del que disposa el centre, que m'ha estat molt útil per a la realització d'aquesta tesi.

Quan un pensa en agraïments es fan dos grups: els companys de feina i els amics i familiars. Gràcies a la tesi he tingut la sort de conèixer a bons professionals que

s'han convertit en bons amics. Aquells que, tot i que no els veus sovint, saps que són per sempre. Em refereixo a Carlos Morera, al qual agraeixo els seus coneixements i valoracions i a Omar Arrieta, tots dos professors de l'Escuela de Ciencias Geográficas de Heredia i a la família Arguedas de Costa Rica. De la meva estada a Guanajuato, Mèxic, també tinc bons records i paraules d'agraïment cap a Roberto Cárdenas de la Coordinadora de Turismo de Guanajuato (Mèxic) i Rosy, la seva dona, a la que dono les gràcies per fer que la meva estada fos tan especial.

Tenir la col·laboració de grans professionals i el suport de la Universitat és important. Però sense cap mena de dubte qui "pateix" més la realització d'una tesi són els qui tens més a prop, com ara la família i els amics. Gràcies a amigues com l'Antònia, que sense el seu suport i els seus ànims, aquesta tasca hagués estat més dura. Al meu marit, el Manel, que és un dels canvis importants, un dels millors i més bons, que ha sofert la meva vida en aquests anys i que sap, al igual que jo, el que ha costat arribar fins aquest moment, gràcies per estar al meu costat. I gràcies també als meus pares, sobretot al meu pare a qui dedico aquesta tesi. La seva pèrdua ara farà tres anys, va ser un moment molt dur i una de les pitjors sotragades que he tingut que superar. Sé que ell estaria orgullós de mi i que hagués gaudit molt llegint aquest treball. Un petó.

"Sólo cuando el último árbol esté muerto, el último río envenenado, y el último pez atrapado, te darás cuenta que no puedes comer dinero".

Sabiduria Indoamericana

1. INTRODUCCIÓN

1.1. Reflexió teòrica inicial

A finals de la dècada dels 80 s'ha produït un notable ressorgiment de la preocupació mundial pels problemes ambientals. Tanmateix la societat civil ha adquirit una consciència ambiental i exerceix amb freqüència una intensa pressió per tal que els problemes que afecten el medi ambient trobin una solució satisfactòria.

També els països en desenvolupament, sobretot aquells que constitueixen la regió d'Amèrica Llatina i el Carib, atorguen una renovada prioritat a la consideració dels problemes del desenvolupament des d'una perspectiva ambiental. Conceptes com medi ambient i desenvolupament es perceben avui com a parts d'un binomi indissoluble.

Durant aquests darrers anys ha augmentat la preocupació per la manca d'un desenvolupament adequat en els països anomenats subdesenvolupats i pel deteriorament del medi ambient (degradació del sòl, pèrdua de la diversitat biològica, contaminació, etc.) que amenacen el futur econòmic i social i el tant desitjat creixement sostenible, degut a estratègies de desenvolupament que impliquen una utilització poc racional dels recursos naturals; aquests últims s'esgoten, o es consumeixen a un ritme major que el de la seva capacitat de regeneració. L'enorme potencial derivat de la més rica de les biodiversitats del planeta es destrueix abans que es conegui el seu veritable valor.

Molts dels projectes i de les polítiques de creixement econòmic d'aquests països es basen en programes d'exportació per generar divises que permetin pagar el creixent deute extern, diversificar l'economia i reduir la dependència i els riscos davant de les sacsejades econòmiques i polítiques, incrementar l'agroindústria i estimular el desenvolupament industrial per així generar llocs de treball, contrarestar els índexs de pobresa, etc.

La majoria d'aquests països depenen dels seus recursos naturals per a la generació de divises, sigui a través d'explotacions agrícoles o bé del turisme com a forma de generar autoconsum i riquesa. Això ha afavorit la sobreexplotació, la sobreproducció de primeres matèries i la inversió estrangera sense control, el que ha suposat uns elevats costos ambientals i greus problemes de degradació de recursos com l'aigua, el sòl, la fusta, etc. El mateix sistema ha fet també que les fràgils economies dels països en desenvolupament siguin enormement vulnerables als canvis de les condicions econòmiques mundials sobre les quals tenen poc control, com és el cas dels països de la nostra àrea d'estudi.

El repte principal d'un desenvolupament sostenible és augmentar la productivitat i els ingressos, sense degradar i esgotar els sistemes naturals de suport com el sòl i l'aigua. El manteniment del correcte funcionament d'aquests recursos que sustenten la vida ha de ser prioritat màxima i per tant s'ha de garantir que es tingui accés a llarg termini als recursos que es necessitaran per revitalitzar la vida econòmica i per dur a terme la transició a un desenvolupament ambiental sostenible.

La protecció ambiental en els països en desenvolupament s'ha de considerar com una part integrant dels processos d'augment del creixement econòmic i del benestar social. La transició cap a un model sostenible exigeix una utilització molt més efectiva dels recursos naturals i també una major consideració dels impactes ambientals i econòmics d'aquesta utilització.

Aquesta preocupació i conscienciació medi ambiental ha afavorit que el creixement de les àrees naturals protegides hagi estat important, regulant-se i contemplant-se en les diferent legislacions una àmplia categoria de figures de protecció.

Aquesta necessitat de canviar i d'optar per un nou model de desenvolupament, també ha repercutit o ha incidit en la pràctica turística. Com bé diu Salvà (1999): "les noves pràctiques socio-lúdiques que sorgeixen pel canvi de les motivacions sociològiques i econòmiques de la nova societat postmoderna o postfordista de finals del segle XX i principis del segle XXI, han implicat la necessitat de desenvolupar nous models turístics per poder respondre a les noves demandes d'oci, temps lliure i/o vacances d'un important segment de la població que resideix habitualment en els països desenvolupats".

Els canvis detectats en les tendències del turisme mundial fan preveure, com es constatarà en aquesta tesi, un augment d'activitats lligades sobre tot a l'oferta de recursos turístics en els que la naturalesa, els aspectes del patrimoni cultural i històric i la seducció de l'exotisme de paratges verges i de qualitat, es convertiran en variables que representaran un important focus d'atracció en les pròximes dècades. (Salvà, 1999). La demanda que s'està imposant fortament de forma generalitzada conforma un dels factors bàsics de l'emergència de nous destins que va acompanyada naturalment d'una nova oferta i nova imatge turística. Entre els afectats destaquen els països de l'àrea d'estudi, a saber: Mèxic, l'Amèrica Central i les illes antillanes de Cuba i la República Dominicana.

Tots ells es converteixen en destins amb un alt potencial de desenvolupament, sobre tot perquè compten amb suficients potencialitats i especialment si poden articular les seves ofertes cap a les demandes dels nous models turístics, on els hipotètics practicants fugen dels espais amb alts índexs de concentració turística.

Avui dia s'ha iniciat un moviment renovador de l'activitat turística i del lleure que ha comportat donar-li un nou valor als recursos naturals, fent necessària la seva adequació a les necessitats que la demanda exigeix. I això implica l'aparició d'un model de desenvolupament turístic en el que és prioritari un equilibri entre les activitats turístiques i la naturalesa. Aquest turisme obra noves expectatives i també reptes importants per al futur, sobretot als països que conformen aquesta àrea d'anàlisi.

La conservació de la naturalesa, acompanyada del desenvolupament sostenible, és la modalitat turística coneguda amb el nom d'ecoturisme. L'ecoturisme no sols es fonamenta per les seves implicacions ambientals vinculades a la utilització i conservació d'àrees protegides sinó per aspectes econòmics en funció del desenvolupament dels diferents països i regions.

L'ecoturisme s'ha vist com una nova activitat on els països subdesenvolupats poden explotar els seus recursos naturals. A més a més, presenta oportunitats per promoure fites de conservació i desenvolupament i ofereix alternatives per poder atreure l'atenció mundial i finançament cap a aquests països considerats endarrerits. El manteniment d'aquestes àrees protegides suposa una despesa econòmica que en la majoria dels casos recau o sol aportar el sector públic. Això, però, està canviant. La necessitat de justificar l'existència econòmica de moltes de les àrees protegides i la recerca de formules per autofinançar-les fa que s'incloguin en els plans de la seva utilització un apartat destinat al desenvolupament turístic. La finalitat de la mesura és provocar una nova font d'ingressos pels parcs, amb la intenció de que el turisme els converteixi en autosuficients.

Tanmateix, aquesta modalitat també pot contribuir a la conservació de la diversitat d'espècies i ecosistemes, però això només és factible si el turisme s'utilitza de forma tal que els seus beneficis es reinverteixin en el propi territori i quan, des d'un primer moment, els governs i les comunitats locals participen i recolzen els plans de desenvolupament turístic.

Per portar a terme una bona estratègia de desenvolupament regional i de foment de l'ecoturisme hauria d'existir un tractament adequat del medi (accessibilitat, promoció, seguretat, etc.) i maximitzar els diferents factors productius compatibles amb la conservació de la naturalesa.

El problema està en veure si els recursos naturals, que són la base de l'ecoturisme, serviran pel desenvolupament del país o per a que multinacionals estrangeres s'apropriïn d'aquests recursos sota la forma de recursos turístics. Si els particulars estrangers o grans empresaris han de ser els que explotin, gestionin i dirigeixin

aquests recursos i s'apropriïn dels excedents, difícilment l'ecoturisme pot contribuir a afavorir el desenvolupament global. Segons Calandre (1996): "l'explotació dels recursos turístics pel capital estranger pot augmentar la desigualtat del poder i de la riquesa i concentrar la terra i els recursos en un determinat sector i grups, desplaçant dels seus beneficis a la majoria de la població".

La "nova inversió estrangera", segons Hymer (1982), està molt lluny, del tipus d'inversió de les "Repúbliques Bananeres", però manté els seus principals perills. La població amb ingressos més elevats accentuarà la riquesa, deixant per la resta de la població els llocs de treball menys qualificats i retribuïts. El creixement, tot i presentar una forma més avançada i progressiva que la que va caracteritzar els enclavaments colonials en l'anterior fase de la inversió estrangera, mantindrà el seu caràcter desigual.

Com ja s'apuntava a l'Informe Founex elaborat l'any 1972 i considerat el primer document complet que tracta sobre els vincles entre el desenvolupament i el medi ambient, "a menys que es prenguin totes les mesures econòmiques oportunes, els països en desenvolupament podran patir més que beneficiar-se de la major atenció que avui es dóna al medi ambient". (Sampedro, 1972)

1.2. Hipòtesi general i objectius de la investigació

En l'actualitat l'ecoturisme està creixent ràpidament, considerant-se una de les modalitats de major desenvolupament en un futur immediat. La hipòtesi general del treball és plantejar si aquesta modalitat turística pot ser un útil tant per la conservació del medi en les àrees protegides on es desenvolupa, com pel millor sosteniment econòmic de les pròpies àrees naturals, convertint-se en una via per generar ingressos i crear efectes de dinamització i desenvolupament de les comunitats locals i, com a conseqüència, llocs directes de treball, activitats industrials, comercials, millora de les infraestructures i equipaments locals, etc. Una mala planificació turística però, també implica costos i impactes negatius que s'hauran de tenir en compte. En aquesta tesi es tracta de comprovar si és cert tot el que es planteja i s'afirma de l'ecoturisme.

L'anterior hipòtesi general es tradueix en diferents objectius d'investigació, que són els següents:

- 1- Estudiar el potencial natural amb el que compten els països de l'àrea d'estudi per assentar l'ecoturisme. Reconstruir cronològicament el paper de la protecció i conservació del medi ambient dins les seves estratègies de desenvolupament. Així com conèixer quines característiques i quina és la situació real dels recursos

- turístics naturals, és a dir, les àrees protegides i si aquestes són adequades per desenvolupar el turisme.
- 2- Analitzar i estudiar l'ecoturisme com un factor de desenvolupament regional en àrees econòmicament endarrerides que tenen importants atractius naturals i una alta diversitat biològica. Provar que aquest tipus de turisme promou el desenvolupament i la conservació.
 - 3- Demostrar si el concepte ecoturisme i el que aquest implica és un mite o una realitat i si realment s'està davant d'una modalitat turística sostenible i respectuosa amb l'entorn.
 - 4- Comprovar si és possible l'ús dels parcs i els espais protegits com a destinacions turístiques sense que s'alterin substancialment els fins pels quals van ser creats i analitzar si l'increment en el volum de visites en aquestes àrees origina un desenvolupament econòmic o un conflicte ambiental i social.
 - 5- Analitzar el paper i intervenció dels respectius governs locals en el procés de planificació i gestió dels projectes turístics i les polítiques específiques que duen a terme per aprofitar i explotar aquesta diversitat natural. Aquest aprofitament s'ha de fer d'una manera i a un ritme que no porti al declivi a llarg termini, mantenint-se el potencial necessari per fer front a les necessitats i aspiracions de les generacions presents i futures, o dit d'altra manera, portant a terme un aprofitament sostenible.
 - 6- Examinar els tipus de projectes turístics que ha comportat aquesta modalitat, establir tipologies d'acord l'origen del capital i les seves característiques.

Tots aquests objectius ens permetran analitzar, avaluar i fer propostes que permetin enllaçar estretament el fenomen turístic amb el respecte al medi natural i el desenvolupament local.

Aquesta tesi és una continuïtat de la tesi de llicenciatura, en la que l'àrea d'estudi d'aleshores es va limitar a Costa Rica, país que començava a sobresortir l'any 1994 en matèria d'ecoturisme, però en aquesta tesi doctoral s'ha cregut oportú ampliar l'àrea territorial d'anàlisi. Els motius s'exposen a continuació.

En el transcurs d'aquests anys, es va poder percebre que els països que envoltaven Costa Rica, i no únicament es fa referència als països que conformen l'Amèrica Central sinó també Mèxic, les illes caribenyes i fins i tot el continent sud-americà, estaven prenent un cert protagonisme dins del panorama turístic mundial. Alguns s'incorporaven tímidament al sector turístic i d'altres que ja portaven més temps estaven renovant la seva imatge, oferint allò que en un principi els feia diferents de la resta de països i que estava motivant a un segment turístic, cada cop més important, a desplaçar-se milers de quilòmetres: la natura. Una natura que en la majoria dels casos es troba sota alguna categoria de protecció.

Tots els països que conformen les regions abans citades tenen la suficient potencialitat i l'atractiu per ser analitzats i ser objecte d'estudi, però calia delimitar l'àmbit geogràfic. Partint de la coneixença del cas de Costa Rica, i de la influència que aquest exercia sobre la resta de països de la regió més propera, es va ampliar l'àrea a tota l'Amèrica Central. Després va aparèixer l'oportunitat de visitar i estudiar de prop Mèxic, creient interessant incorporar aquest país dins l'estudi pel seu perfil turístic i per tal d'introduir un element comparatiu interessant. Però de països que siguin destins turístics "consolidats" no només hi havia el cas de Mèxic, sinó que molt a prop es troben els territoris insulars de Cuba i la República Dominicana, tant de moda i amb tant de renom, per la qual cosa també es va decidir incloure'ls.

Centrar aquesta investigació en països com Mèxic, tots els d' Amèrica Central i les illes de Cuba i la República Dominicana, pot semblar temerari, hi ho és. L'abast regional del treball planteja dificultats difícils de superar, derivades de la profunda heterogeneïtat dels països, els ecosistemes i les cultures. La diversitat constitueix una característica fonamental de la regió i, de fet, aquest tret és el que ens ha fet arriscar. (MOPU, 1990)

1.3. Metodologia i fonts

La investigació s'ha dut a terme en dues etapes. Durant la primera etapa es va escriure la tesi de llicenciatura, presentada el 1996, titulada: *Ecoturisme i desenvolupament local: el cas de Costa Rica*. Per poder dur-la a terme es va fer el novembre de l'any 1994 una estada d'investigació i col·laboració amb l'Escuela de Ciencias Geográficas de la Universidad Nacional de Heredia, Costa Rica, dirigida aleshores per Omar Arrieta Chavarría. Durant aquest període es va dur a terme la recerca bibliogràfica i la recopilació de documentació a la biblioteca especialitzada de la universitat, coneguda amb el nom de BIODOC. On es va extreure informació sobre l'origen i creació de les àrees protegides a Costa Rica, el marc legislatiu, la planificació, la gestió i el finançament d'aquests espais, el seu aprofitament turístic, així com un primer apropament a tot el que feia referència a les generalitats i característiques del concepte d'ecoturisme, força desconegut aleshores. També es va consultar la biblioteca de la Universidad Latinoamericana de Ciencia y Tecnología (ULACIT) que es troba a la capital, San José.

La part fonamental d'aquesta primera etapa de la investigació, va ser el treball de camp realitzat a diferents àrees protegides del país, que va permetre observar i recollir informació dels recursos existents (naturals, infraestructures, serveis i equipaments, projectes, etc.), i on es va entrar en contacte amb la població local i amb encarregats dels parcs, com ara els administradors i guardes forestals.

Gràcies a la col·laboració de professors com Leonel Somarribas de la Escuela de Ciencias Geográficas de la Universidad Nacional de Heredia, es va poder visitar el Parc Nacional Corcovado, a la península d'Osa, al sud del país, un dels més allunyats i inexplorats; en canvi, avui en dia és un dels més atractius per aquestes mateixes característiques. També es van visitar altres àrees protegides de gran rellevància turística com ara el Parc Nacional Poás i del Volcà Irazú i la Reserva Biològica de Carara. Així com visites a la Costa del Pacífic.

Durant l'estada es va visitar el Servicio de Parques Nacionales (SPN), entrevistant l'encarregat del departament de venda d'entrades als parcs, i es van consultar diverses agències de viatge, contractant els serveis d'una d'elles per veure de prop com treballen.

En aquesta primera estada a Costa Rica també cal mencionar la col·laboració de Carlos Morera, professor de l'escola i expert en aquesta temàtica, i amb qui, des d'aleshores, s'ha mantingut un contacte professional i personal força estret.

La documentació que es va obtenir va ser material gris com ara documents particulars, publicacions en revistes locals, articles de la premsa nacional, comunicacions dels diferents tallers i congressos que es van celebrar a Costa Rica durant aquells darrers anys i on es va debatre la problemàtica de l'explotació turística de les àrees protegides així com el paper dels governs nacional i local.

En el transcurs de la segona etapa de la investigació, tota aquesta informació ha estat actualitzada i revisada per tal de poder elaborar aquesta tesi doctoral, tot i que cal dir que la tesi de llicenciatura ha estat una font de partida important.

A part de la documentació recopilada a Costa Rica, un cop aquí s'ha seguit amb la tasca de recerca bibliogràfica, recollida de dades i d'estudis publicats en diferents revistes específiques de turisme i obres de caràcter general i específic en matèria de medi ambient i conservació, turisme sostenible i algun que d'altre llibre publicat sobre ecoturisme. S'ha consultat biblioteques especialitzades com el Centro de Documentación Turística de España, de l'Instituto de Estudios Turísticos, el Centre de Documentació de Turisme del Departament d'Indústria, Comerç i Turisme de la Generalitat de Catalunya, la Biblioteca del Departament de Medi Ambient de la Generalitat de Catalunya, la Biblioteca de la Universitat Autònoma de Barcelona, la Biblioteca de la Universitat Rovira i Virgili i la Biblioteca de l'Escola de Turisme Bettatur.

El 1998, vaig ser seleccionada per participar en el programa INTERUNIVERSITARI/E.AL 98, dins de la modalitat de professors, que convoca la Agencia Española de Cooperación Internacional (AECI). Aquesta beca va permetre

fer una estada de dos mesos a la Universitat de Guanajuato, Mèxic. Els principals objectius d'aquesta estada eren intercanviar experiències entre ambdues universitats i la Coordinadora de Turismo de l'Estat de Guanajuato.

El primer contacte amb aquest país, va ser el 1997, en el IV Congreso de la Asociación de Expertos Científicos en Turismo (AECIT), *Turismo, ciudad y patrimonio cultural en el sur de Europa e Iberoamerica*, que es va celebrar a San Sebastián.

En aquest congrés es va conèixer la llicenciada Elizabeth Yañez de Ritchie, màxima responsable de la Coordinadora de Turismo de l'Estat de Guanajuato i una de les persones claus en la meua visita a Mèxic. A partir d'aquest moment les relacions van anar a més, remarcant les converses amb el licenciado Horacio Reyes Hernández, que aleshores era el Director General de Desarrollo Turístico. Es van tenir molts contactes via correu electrònic, i fins i tot ens vàrem conèixer a Barcelona. Ell va fer els tràmits amb la Universitat de Guanajuato per aconseguir tots els papers necessaris i així sol·licitar la beca de l'AECI.

Aquesta estada va ser molt fructífera. Entre els principals objectius i compromisos estaven, establir intercanvis i relacions, recopilar informació bibliogràfica per la tesi, fer treball de camp i dur a terme un seminari i un fòrum obert de Turisme i Medi Ambient, coordinat per la Facultad de Contabilidad y Administración de la Universidad de Guanajuato, dirigida aleshores pel Sr. Benito Arturo Silva Lule i la Coordinadora de Turismo.

La primera parada va ser a la capital, Mèxic D.F., on la centralització científica és molt acusada i on es requereix temps i molta paciència. Es van recórrer biblioteques i centres d'investigació per consultar i recopilar informació especialitzada sobre legislació medi ambiental i tot tipus de dades en relació a les àrees protegides del país, com ara l'Instituto Nacional de Ecología (INE), tant en format paper com en disquet, així com consultar la revista *La Gaceta Ecológica* que publica la Secretaría de Medio Ambiente, Recursos Naturales y Pesca (SEMARNAP) i l'INE. A la capital també es va aprofitar per consultar el fons bibliogràfic que hi ha disponible a la Biblioteca de la Secretaría de Turismo de México, d'on es va obtenir sobre tot legislació turística, memòries de congressos i manuals i es van visitar diferents llibreries de les que es va poder aconseguir publicacions recents sobre turisme i medi ambient.

Aconsellada pel Sr. Horacio Reyes, vaig tenir una sèrie d'entrevistes amb el Sr. Sergio Molina, assessor del Secretari de la Secretaría de Turismo de México (SECTUR), especialista en turisme sostenible i amb publicacions reconegudes tant a nivell nacional com internacional. Arran d'aquestes converses i encuriosida per les

explicacions de l'assessor, es va realitzar el primer treball de camp a la península de Yucatán. Era i és, sense cap mena de dubte, una de les regions més importants turísticament parlant i que, alhora, acull algunes de les àrees protegides més importants del país. Una combinació de factors que feien força atractiva la seva visita.

Les distàncies en aquest país són una limitació molt gran si no és compta amb temps i diners, però això no va suposar un obstacle o un impediment. Tot i que el transport escollit va ser el terrestre i es van tardar disset hores en arribar a Mérida, coneguda com la ciutat blanca i camp base de aquest viatge, van ser uns dies força profitosos. Es va poder visitar la Reserva Especial de la Biosfera de Celestún i parlar amb la població de la zona, especialment amb pescadors implicats en els tours guiats per la ría. Un altre dels racons que es va anar a trobar va ser la magnífica Reserva de la Biosfera de Sian Ka'an al sud de la península, on es va tenir la sort de conèixer a Maria del Rosario Salazar Pérez (Chary), una de les poques guies naturalistes de la zona i resident al poble de Punta Allen, dins dels límits de la reserva. També es va creure oportú conèixer de prop el Parc Nacional de Tulum i la Reserva Especial de la Biosfera de Ría Lagartos, aquesta última per recomanació de Chary i on es va entrevistar Diego Núñez, guia naturalista i propietari d'un dels pocs restaurants del poble. També cal dir, però, que aprofitant l'ocasió es van recórrer altres racons de la regió, tant o més importants turísticament parlant com el centre turístic de Cancún i les restes de Chichen Itza.

Finalitzat aquest circuit i ja instal·lats a Guanajuato, es va continuar en la tasca de recollir informació i bibliografia i, tant com el temps ens ho permetés, conèixer de prop experiències en l'activitat ecoturística, tant en el propi Estat com a d'altres Estats veïns.

Guanajuato és un Estat força turístic. Destaca la seva capital, Guanajuato, reconeguda a nivell internacional pel seu patrimoni cultural, o indrets tan coneguts com San Miguel de Allende, destinació turística per molts americans, sobre tot rics i famosos. Avui en dia, però, aquest Estat, a l'igual que molts altres de Mèxic, es troba actualment sota la influència de la corrent proteccionista i de la necessitat i interès de diversificar la seva oferta turística, incorporant-hi els recursos naturals. De fet, això últim és el que va moure'm a fer l'estada en aquest Estat, a part de ser petit i habitable, així com la seva proximitat a la ciutat de Mèxic D.F.

Va ser força interessant veure com s'inicia tot el procés per seleccionar i delimitar aquelles àrees que han de ser protegides i com aquestes s'incorporen a la oferta turística. Es va arribar al moment just en que s'iniciava tot aquest procés, i gràcies a això es va conèixer als responsables de l'Instituto Nacional de Ecología de l'Estat de

Guanajuato, els biòlegs Miguel Ángel Velázquez i Ana Escamilla, que estaven elaborant un projecte d'ordenació territorial. També es va tenir l'oportunitat de col·laborar amb el Lic. Agustín Madrigal Bulnes, responsable de la Fundación Ecológica Área Natural Protegida de la Cuenca de la Esperanza i del projecte de protecció de la zona i del seu desenvolupament turístic. El principal objectiu d'aquest últim projecte que s'estava aleshores elaborant era la implicació de la població, l'educació ambiental i la conservació d'una zona molt propera i molt popular a la ciutat de Guanajuato. Com que s'estava en el procés de redacció i elaboració del projecte vaig tenir la sort de participar en una sessió de consulta amb diferents representats d'institucions i comunitats, amb l'objectiu de definir les línies d'actuació i optar per quin tipus de desenvolupament turístic era el més adequat tenint en compte les característiques de la zona.

L'estada a Guanajuato també va permetre visitar Estats veïns com Michoacán, un dels més rics des del punt de vista natural i que acull entre d'altres espais protegits la Reserva Especial de la Biosfera de La Mariposa Monarca.

A l'Estat de Michoacán, per obtenir informació de primera mà, es va contactar amb la Secretaría de Medio Ambiente, Recursos Naturales y Pesca (SEMARNAP) de l'Estat, per conèixer la realitat ecològica i les normatives de protecció i també amb la Secretaría de Turismo. Es va entrevistar a l'Ing. Salvador Sánchez i al Sr. César Flores García, ambdós del SEMARNAP, al llicenciat Carlos García Delgado, responsable de Turismo Social de Michoacán, a l'enginyer Gustavo Maass Jordán i al Sr. Antonio Gálvez, de la Secretaría de Turismo. Les converses amb tots ells van ser força interessants, ja que va ser la manera més directa de conèixer els projectes de futur i el paper de l'ecoturisme en el seu Estat, així com esbrinar que és el que s'entenia per aquesta modalitat.

Durant la meua estada a aquest Estat vaig visitar diferents àrees protegides, com ara el Parc Nacional de Cernusco i el Parc Nacional Eduardo Ruiz.

L'altre Estat visitat va ser Querétaro, limítrof amb Guanajuato, concretament la Reserva de la Biosfera de Sierra Gorda, on es va parlar amb els responsables de la seva gestió.

A Guanajuato capital, tot i que la informació que podia obtenir era força limitada donada la centralitat de la informació a la ciutat de Mèxic, la sorpresa va ser quan el Lic. Roberto Cárdenas, Director de Planeación y Seguimiento de la Coordinadora de Turismo, va posar al meu servei els seus contactes amb altres secretaries de turisme de la resta d'Estats de Mèxic. Gràcies a això, es va aconseguir informació privilegiada i directa de tot el que s'estava fent en matèria d'ecoturisme a Estats com Baja California, Chihuahua, Oaxaca, Chiapas, Quintana Roo, etc. Informació que no

únicament vaig obtenir allí, sinó que un cop a Espanya la vaig seguir rebent gràcies a l'amabilitat de la Coordinadora i del Lic. Roberto Cárdenas.

La meva estada a Mèxic, va concloure el set de setembre i aprofitant la relativa proximitat geogràfica amb Costa Rica, es va aprofitar per fer-hi una visita de dues setmanes.

Havien transcorregut quatre anys des de la meva primera visita. Però tot continuava com ho recordava. La veritat és que tenia molta curiositat per esbrinar que s'havia fet de nou turísticament parlant. Per això vaig recopilar nova informació en biblioteques com el BIODOC de la mateixa Escuela de Ciencias Geográficas i en d'altres centres especialitzats; també es va aprofitar per visitar aquelles àrees protegides que no s'havien pogut conèixer durant la primera estada al país, com ara el Parc Nacional Volcán Arenal, el Parc Nacional Braulio Carrillo i la costa de l'Atlàntic. Va ser una estada més turística que de camp, ja que les pluges i el mal estat de les carreteres no permetien fer molts viatges. Una de les millors maneres per comprovar que és el que es ven i es comercialitza és contractar en una agència de viatges els mateixos serveis que els turistes, cosa que a Costa Rica s'ha pogut fer en diferents ocasions.

Mèxic i Costa Rica no han estat els únics països que s'han pogut conèixer i visitar i d'on s'ha pogut obtenir bibliografia especialitzada de l'àrea d'estudi, ja que a l'octubre de l'any 2002 vaig poder viatjar a Nicaragua. Aquesta oportunitat em va ser brindada com a integrant de la Red Temática de Docencia sobre Turismo y Desarrollo Sostenible del Programa de Cooperación Interuniversitaria (AECIT), de la que hi formen part la Universitat de Barcelona, la Universitat d'Astúries i la Universitat Roivira i Virgili, i tres universitats iberoamericanes, a saber: la Universidad Autónoma de Chiriquí, la Universidad Nacional de Costa Rica i la Universidad Nacional Autónoma de Nicaragua, concretament, la seu de León.

L'estada a Nicaragua va ser de tres setmanes, durant les quals a part de dur a terme el curs del postgrau: *Usos turísticos y recreativos y modelos de gestión del patrimonio natural*, es va tenir la oportunitat de conèixer algunes de les àrees protegides més importants del país, com ara el Parc Nacional Volcán Masaya, el Volcán Mombacho i el Cerro Negro, així com d'altres indrets turístics del país que van permetre contrastar molta de la informació obtinguda a Espanya, així com percebre la realitat social, econòmica i turística de Nicaragua.

Una altra font d'informació ha estat Internet. Una eina de gran utilitat que s'ha convertit en una part important i valuosa, des del meu punt de vista, d'aquest treball d'investigació com es pot comprovar a la bibliografia. Per obtenir informació s'ha

consultat un nombre important de pàgines d'organismes, institucions públiques i privades lligades amb tot allò que té a veure amb la conservació de la naturalesa, medi ambient, turisme i ecoturisme. Cal dir que no ha estat fàcil, més que res per que cal seleccionar i “navegar” durant hores per trobar allò que realment estàs buscant, per després en molts casos acabar contrastant i verificant la informació obtinguda.

La informació obtinguda no ha estat la mateixa ni qualitativa ni quantitativament per tots els països que conformen l'àrea d'estudi. No perquè no existís aquesta informació, sinó perquè no estava disponible a la xarxa. Això ha succeït en països com Cuba, la República Dominicana, El Salvador i Hondures. També cal mencionar que la situació descriptiva en relació a la situació ambiental de la regió presenta greus insuficiències. A les enormes llacunes informatives existents, derivades de la profunda crisi econòmica i social per la que travessa la regió, es suma l'absència de factors de comparabilitat de la informació disponible, que es troba a més a més dispersa en gran nombre de fonts i treballs adjacents, alguns del quals resulten de difícil accés.

També s'han escrit cartes, via correu electrònic, a responsables directes d'institucions de turisme, medi ambient i a empreses turístiques privades. Els destinataris que van respondre a les qüestions plantejades i amb els que s'ha mantingut, doncs, una bona comunicació han estat, entre d'altres: Fernando Vargas del Instituto Nacional de Ecologia de Mèxic (INE); Carlos Alberto Espinosa de UdSÍ-green de Nicaragua; Orlando Sotalongo Escobar, Especialista en Producto de Naturaleza de l'Agència de Viatges Ecotur, Cuba; Cariola Uriola del Dep. de Màrqueting de *Gamboa Rain Forest* de Panamà; Instituto Guatemalteco de Turismo (INGUAT); i responsables d'allotjaments turístics com el Pachira Lodge de Costa Rica, Al Natural Resort de Panamà, etc. També cal mencionar, en aquest sentit, la col·laboració del Dr. Eros Salinas Chávez, executiu de màrqueting i vendes de la cadena d'Hotels Horizontes de Cuba, amb qui es manté una relació més o menys continuada gràcies al correu electrònic. És un dels pocs entesos sobre ecoturisme al país, sobre tot si fem cas a les poques publicacions que hi ha sobre el tema. Gràcies a un dels seus articles a la revista *Estudios y Perspectivas en Turismo*, vaig poder contactar amb ell, i obtenir nous articles seus que difícilment hagués pogut aconseguir.

Altres fonts consultades i que cal citar, han estat les informacions obtingudes a través d'ambaixades i secretaries de turisme (República Dominicana, Cuba, Nicaragua, Guatemala, etc.) i aquelles que es van poder aconseguir a les diferents fires de turisme celebrades durant aquests darrers anys com FITUR, que es celebra

a Madrid, o en el Saló de Turisme de Catalunya (SITC) que té lloc a Barcelona, la majoria d'elles amb format de tríptic, fulletó i guia turística.

1.4. Estructura de la investigació

Aquest treball ha estat estructurat formalment en tres parts i nou capítols. La primera part consta de tres capítols teòrics. Es troba aquesta introducció que conté, com s'ha vist, una breu reflexió teòrica, la hipòtesi de partida d'aquesta tesi, així com els objectius que se'n deriven, la metodologia i les fonts consultades. Seguidament en el segon capítol s'aborda a manera d'introducció el concepte de sostenibilitat i com aquest s'està incorporant en una de les activitats amb més potencial de la zona, el turisme. Es comprovarà que el turisme està en un procés de transformació i canvi, apareixent noves modalitats turístiques, sota una gran varietat de noms, entre elles l'ecoturisme. Aquest serà el tema central i objectiu d'investigació d'aquest capítol, analitzant-se quines són les seves característiques, així com els beneficis i els desavantatges que fan que s'introdueixi la necessitat de parlar de planificació i regulació d'aquesta "nova" modalitat.

Aquesta modalitat també ha fet aparèixer o ha posat etiqueta a un consumidor. Es parla de l'ecoturista, però es pot parlar realment de l'ecoturista?. Té un perfil marcat i definit?, o parlar d'un consumidor exclusivament ecoturista és una utopia?. Realment aquesta modalitat ha suscitat o ha fet crear un nou tipus de col·lectiu. Tothom qui practica l'ecoturisme és un ecoturista?. Quines característiques s'han de tenir?. Com s'ha de ser?. A totes aquestes preguntes s'intentarà buscar la seva resposta en aquest capítol.

L'ecoturisme és una modalitat molt més complexa del que sembla, ja que incorpora dins de la seva oferta com a atractiu i a diferència d'altres modalitats un nombre important d'activitats, que seran analitzades, ja que no totes poden considerar-se activitats ecoturístiques. No totes s'ajusten a la filosofia del que realment és aquesta activitat, que busca, com es comprovarà l'educació ambiental, la conscienciació i la sensibilització del visitant.

En el capítol tercer es descriuen les característiques geogràfiques dels països que conformen l'àrea d'estudi, analitzant els trets físics, socials i econòmics que configuren la personalitat d'aquesta regió.

La segona part comença amb el quart capítol, on s'aborda la història de la protecció dels recursos naturals a la regió d'estudi, justificada si es té en compte que aquesta modalitat turística es sustenta en uns espais naturals protegits que acullen una

excepcional biodiversitat, la qual també serà analitzada, sobretot en els casos de Mèxic i Costa Rica, països que sobresurten per les seves peculiars característiques.

En aquest capítol es creu també oportú fer un estudi de la situació actual dels sistemes d'àrees protegides, pel que es compta amb dades que fan referència a les diferents categories de protecció que estableixen cadascun dels països per protegir millors els seus recursos d'acord amb les característiques d'aquests i la seva fragilitat, dades de superfície, any de creació, etc. i amb les que s'elaboraran gràfics i taules que ajudaran a establir comparacions i conclusions.

En el capítol cinquè es tracta el tema de la planificació de l'activitat ecoturística com a eina per assolir realment una modalitat turística sostenible i per complir així amb els objectius pel que va ser creada. Un dels primers passos és que l'àrea protegida en qüestió que es vulgui incorporar dins l'oferta turística ha de comptar amb un pla de maneig, una eina al servei no únicament de l'activitat turística sinó al servei de la protecció i conservació. Per la qual cosa és important i necessari fer un balanç de les àrees protegides de l'àrea d'estudi i comprovar si estan dotades o no d'instruments de conservació i protecció, així com d'eines per regular l'activitat turística.

Si es parla de planificació de l'activitat turística cal tractar aspectes com la infraestructura i els equipaments necessaris amb els que ha de comptar una àrea protegida que permeti o que contempli la visita turística.

Però, en qui recau l'administració de l'àrea protegida, sobre tot si tenim en compte què és un recurs turístic?. Qui gestiona i oferta els serveis turístics? L'administració té els mitjans per fer-ho?. A aquestes preguntes intenta donar resposta també aquest capítol.

Una de les coses que més preocupa a la majoria d'aquests països és obtenir fons econòmics per al manteniment dels seus sistemes d'àrees protegides, que com es provarà és el principal problema que pateixen. També s'analitzarà quins mètodes fan servir els responsables de l'administració d'aquests espais per obtenir ingressos.

Per finalitzar aquest capítol, es descriuran els principals impactes negatius que estan patint les àrees protegides com a conseqüència del desenvolupament turístic o de la pressió turística.

Finalment, en la tercera part, i més concretament en el capítol sisè, l'estudi es centra en la implementació de l'ecoturisme a l'àrea d'estudi i els principals recursos turístics amb els que es compta per desenvolupar aquesta modalitat. Per dur-ho a terme s'han classificat els països de la regió en dos grups, segons la seva experiència

turística. El primer grup seria el format per països com Mèxic, Cuba i la República Dominicana. Destins turístics consolidats que han exportat fins ara bàsicament sol i platja, però que s'estan adaptant a les noves exigències del mercat. Es comprovarà si estan preparats per a aquest canvi o per a aquest nou model turístic que s'està imposant, si hi ha política ecoturística, quins són els principals atractius ecoturístics i com aquests s'estan ofertant.

El segon grup aplegaria els països de l'Amèrica Central, diferenciant-se per una banda el cas de Costa Rica, per ser el país amb més experiència com a destí ecoturístic, de la resta, que tenen en comú el fet de endinsar-se més recentment en el món turístic, ofertant un dels seus millors atractius, els recursos naturals. De tots ells s'estudiaran quines són les actuacions que s'han dut a terme per incorporar la modalitat ecoturística dins del seus plans de desenvolupament turístic.

El darrer capítol, el setè, està dedicat a estudiar el paper de la població local així com a analitzar alguns dels projectes ecoturístics que s'han dut a terme en aquests darrers anys, seleccionant i analitzant més de setanta casos, repartits geogràficament per l'àrea d'estudi, tot i que no homogèniament. El treball de camp i la recerca bibliogràfica ha permès establir unes tipologies de projectes que donen a conèixer com la comunitat s'ha implicat en les activitats ecoturístiques, però no solament la població local, sinó també empresaris nacionals i estrangers.

S'han establert tres grans tipologies de projectes. La primera que s'analitza aplega un nombre força significatiu de casos on la població local és la protagonista, classificant-los en: projectes locals per iniciativa endògena, projectes locals impulsats per polítiques nacionals i/o organitzacions no governamentals i projectes locals a partir d'una àrea protegida privada. Però tampoc es pot oblidar, i, per tant, també seran tractats els projectes que han fracassat.

Una altra tipologia de projectes descrits són els que han dut a terme empresaris locals o nacionals que han vist en aquesta modalitat una nova manera d'incorporar-se al sector turístic i que estan dominant cada vegada més el mercat. La tercera i última tipologia analitza casos d'implicació estrangera a l'activitat ecoturística.

Per finalitzar, a les conclusions s'exposen els resultats obtinguts i es comprova la hipòtesi de partida. Tanmateix es fan propostes que permetin corregir i enllaçar de la millor manera possible el turisme, les àrees protegides i el desenvolupament local, objectiu d'aquest treball d'investigació.

Aquesta tesi es completa amb un capítol de bibliografia estructurat segons siguin obres de caràcter general i específic, o bé adreces d'internet.